

Vanya Micheva

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

The Concept of *Justice* in Bulgarian Language and Culture

Abstract. The paper examines the semantic realizations and lexicalizations of the concept of *justice* in the history of Bulgarian language and culture. The study is based on linguistic data excerpted from Old Bulgarian manuscripts spanning the 9th through the 11th centuries and modern Bulgarian damaskins from the 17th century. The system of words and phrases representing the concept of *justice* and their distribution in different cultural contexts are analyzed in relation to medieval Christian ideas, the cultural situation in the 17th century and new ideas that emerged in the pre-Revival period. *Justice* is seen as a moral, social and political value that has specific realizations in juridical contexts and in traditional culture. In contemporary times it is associated with democracy and freedom.

Keywords: justice, history of the Bulgarian language, social justice, administration of justice, legality

Ваня Мичева

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Концептът *справедливост* в българския език и култура

1. Увод

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ е един от основните, с които си служат хората в своето историческо развитие. Той се реализира в много области на човешкия живот: морал, религия, право, политика, икономика и др. Още от времето на гръцката Античност във философията се търси пределно общо определение на справедливостта. Платон и Аристотел създават първите философски теории за справедливостта, според които тя е преди всичко важна човешка добродетел.

Анализът на употребите на концепта *справедливост* показва, че днес той се прилага за характеризирани на човешки *решения и действия*, както и на *норми, правила, закони и обичаи*. Справедливостта е аксиологична преценка на *човешките отношения според една обективна мяра*, независима от субективните желания и стремежи на всеки отделен човешки индивид. *Тази мяра* се постулира и поддържа като *изискване* към всички от социалния ред във всяка човешка общност. А социалният ред зависи от господстващата културна парадигма, именно тя определя по какъв начин, с каква мяра се оценява всяка човешка проява.

Етичните норми на човешкото поведение в предхристиянската славянска религия се регламентират от антропоморфните същества *Правда* и *Кривда*, които битуват и във фолклора (Иванов, Топоров/Ivanov, Todorov 1965: 97, 189). Според българските учени *Правда* и *Кривда* принадлежат към четвъртото равнище на религиозната система на българските славяни, като по-късно се отдалечават от сакралното и се превръщат в персонификации на доброто и злото (Стойнев (ред.)/Stoynev (red.) 1994: 297, 282). Следи от политеистичните вярвания се откриват и в средновековните текстове, но християнските културни нагласи доминират.

В българската духовност християнската парадигма е господстваща в продължение почти на десет века – от покръстването на българите при княз Борис през 864 г. до разцветата на Българското възрождение през втората половина на XIX в. Следователно напълно естествено е християнските норми да залегнат в българската концептосфера. Семантичната опозиция сакрално – профанно според изследователите е основна за всички етноси (Елиаде/Eliade 1998). Според В. Иванов и В. Топоров тя обобщава другите противопоставяния в официалната религиозна система на древните славяни: живот – смърт, свой – чужд, светъл – тъмен, ден – нощ, бял – черен и др. (Иванов, Топоров/Ivanov, Toporov 1965). Затова концептът *справедливост* в средновековната литература се свързва с християнската представа за обективна мяра при преценка на човешките дела.

Концептът *справедливост* се съотнася с такива значими в средновековната концептосфера понятия като добро, божествено, грях. Този концепт участва в съграждането на езиковата картина на света в средновековната писменост, като представя християнския императив светът да бъде устроен според Божиите закони. Справедливостта концептуализира съответствието между човешкото поведение и Божиите предписания. В политеистичните вярвания на древните славяни човешките действия се регулират от божеството Правда, което изисква хората да постъпват правилно от гледна точка на боговете и с оглед на установените родови отношения. В монотеистичната религия при върховенството на единния християнски Бог справедливостта се отъждествява с божия закон и истина. Този етап от развитието на концепта е отразен в българската официална средновековна литература.

В съвременната рационалистична парадигма справедливостта се възприема като придържане към морални норми и утвърдени от общността и държавата етически принципи при разглеждане и решаване на въпроси, свързани с отношенията между хората, реда в обществото и законите. Джон Ролс представя своята нормативна политическа теория, която може да бъде характеризирана като либерален егалитаризъм, тоест като защита на общество с равни възможности и равни права за всички членове. За Дж. Ролс справедливостта не е само идея, тя е идеал, от осъществяването на който зависи бъдещето на човечеството (Ролс/Rols 1998).

В проучването на концепта *справедливост* в полската езикова картина на света се установява корелация с ценности като равенство, законност, безпристрастност, честност, правда. Изследваният корпус от публицистични текстове показва, че справедливостта е социална и морална. Малко по-рядко се документира в политическото пространство като основен атрибут на демокрацията. След това се осмисля като свобода и равенство, като най-важната и безспорна ценност на демократичната система (срв. Żywicka 2022, Wysoczański 2015).

В съвременния публичен дискурс справедливостта винаги е свързана с човека, проявява се в неговите конкретни действия или взаимоотношения с останалите хора. Според културните нагласи днес справедливостта изразява положителна морална оценка на обществените явления и индивидуалното поведение и изисква съответствие между реалната значимост на явленията и индивидите и отношението към тях, което се изразява в социално приемане или отхвърляне, в поощрение или наказание, в добро възнаграждане или лишаване от допълнителни доходи и т.н. Справедливостта може да се представи като действие на принципа „Всекиму заслуженото“ във всички сфери на човешката дейност – труд, роднински и приятелски връзки, социална реализация, обществена дейност, култура и др.

Изследването на концепта *справедливост* в българския език и култура е свързано с международния проект „Европейски образ на света“ (EUROJOS) под ръководството на Йежи Бартмински, в който работят и учени от Софийския център за етно-

лингвистични изследвания. Важна задача на проекта е да се изгради исторически и съвременен профил на основни концепти и да се разкрие тяхното съдържание в лексикографски трудове, в художествената литература и публицистика, в пословици и поговорки, в анкети и асоциативни тестове. Тази методология се прилага и в това проучване.

2. Концептът *справедливост* в историята на българския език и книжнина

2.1. Концептът *справедливост* в старобългарските класически произведения

Обект на това проучване са езиковите и семантичните реализации на концепта *справедливост* в старобългарските класически произведения и в новобългарските дамаскини. Изборът на материала е мотивиран от същността на книжовния език през 9.-11. в. и 17. в. – и през двете епохи книжовният език е близък до говоримия и се развива, като се обогатява от живия език. Освен това старобългарските съчинения отразяват християнската мисловност от първите два века след покръстването, а новобългарските дамаскини я пречупват през новите идеи на Предвъзраждането. В по-нататъшното преобразуване на културните парадигми след средата на 19. в. при доминирането на модерната рационалистична мисловност справедливостта се осмисля преди всичко като законност, безпристрастност, честност.

В старобългарските класически произведения, създадени през 9.-11. в., концептът *справедливост* се вербализира от поредица лексеми с корен -прав-. Материалът за тях е ексцерпиран от Архива на Секцията за история на българския език в Института за български език. Основни представители на лексикалното гнездо са прилагателните *правъдивъ*, *правъдънъ*, *правъ*. Конкретното значение на *правъ* 'който е без извивки, който върви направо, без отклонения' се отнася до пътя Господен и се среща в един и същи контекст в евангелието на Матей 3.3, на Марко 1.3 и на Лука 3.4. Много по-чести са преносните му значения, между които се нарежда и 'справедлив'. В повечето случаи Господ Бог се определя като *правъ* 'справедлив', защото е „благ и милостив и дава закон на съгрешилите пътя“ (*влагъ и правъ ꙗко ради законъ дастъ съгрѣшаѣштинъ пѣтъ* СП 91.16). Бог е *правъдънъ* 'справедлив' и защото неговият съд, преценка на човешките постъпки е *правъ* 'справедлив': „*праведен си, Господи, и прави са твоите преценки*“ (*правъденъ еси ꙗко ꙗ правиѣ сѣди твоѣ* СП 118.137). Утвърждават се съчетанията *праведен съдия* (*правъденъ сѣдитель* СП 7.12; *правъдивъ сѣднн* С 108.3) и *праведен съд* (*правъденъ сѣдъ* М Йоан 5.30, Йоан 7.24, С 235.64), които са реализации на концепта *справедливост* в най-ранните писмени паметници и се отнасят до висшата сакрална сила в християнството.

Езиковите репрезентанти на концепта представят неговата значимост. В старобългарския език са налице три наречия, четири съчетания и две творителни падежни форми на съществителни със значение 'справедливо', които назовават начина, по който Бог отсъжда постъпките на хората. А именно: *правъдъно* (*праведъно ѿ живѣимъ ѿ мрътвѣимъ сѣдитель ꙗвлѣтъ сѧ* К 11a1); *правъ* (*правъ сѣдилъ еси* З Лука 7.43); *правѣ* (*правѣ сѣдилъ еси* М Лука 7.43); *въ правъдѣ* (*сѣдитъ людемъ въ правъдѣ* СП 95.10); *въ правъниѣ* (*сѣднн людемъ въ правъниѣ* СП 9.9); *въ правостъ* (*сѣдиши людемъ въ правостъ* СП 66.5), *по правъдѣ* (*сѣднн мѣ ꙗко по правъдѣ твоѣ* СП 34.24); *правъдоѣ* (*хощетъ сѣднн ꙗко въсеи земѣ правъдоѣ* К 11a5); *правостниѣ* (*сѣднн въселенѣ въ правъдѣ ꙗко людемъ правостниѣ* СП 97.9). Следователно в езиковата картина на християнина от старобългарската епоха справедливото отсъждане на Бога е свръхценностно.

Съществителните с корен *-прав-* в старобългарските класически паметници се осъществяват само с ономазиологични признаци, отнасящи се до справедливост, добро, безгрешност. Тоест по произход семантиката на тези думи е метафорична, но в старобългарския период вече не се осмисля като такава. Така според Старобългарски речник *правѣда* има следните значения: 1. Правда, справедливост. 2. Действие съобразно Божиите закони. 3. Правда, истина; това, което отговаря на фактите. 4. Законност. 5. Добро дело (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 2009: 346-347). Основното значение на лексемата *правда* от гледна точка на съвременната интерпретация на правдата и справедливостта съдържа два признака, но в християнската парадигма те се обединяват, за да изградят достоен образ на Бога: „праведен е Господ и правдата обича“ в Синайския псалтир 5.9, „възлюбил Си правдата и възненавидял неправдата“ в Енинския апостол 6б17. В такъв контекст *правда* обобщава справедливостта, безгрешността и доброто, като те се отъждествяват с божественото. Макар и с по-ниска фреквентност, със същата семантика се осъществяват и съществителните *правостъ* и *правъни*. Може да се каже, че в християнството концептът *справедливост* се отнася в голяма степен до Бога и неговите дела и преценки и е синкретичен, неразчленим.

Разбира се, справедливостта може да бъде част и от човешкото битие, преди всичко когато то съответства на Божиите предписания. Затова истинските праведници страдат заради справедливостта и получават като награда за това царството небесно, т.е.

блажени са изгонените заради правда, справедливост, защото тяхно е царството небесно, Матей 5.10; блажени са гладуващите и жадуващите заради справедливост, правда, защото те ще се наситят, Матей 5.6.

В старобългарския език се открива и субстантивация на прилагателното *правѣдънъ* в ср. р. мн. ч., с което се назовават справедливите неща, задължителни за всеки тръгнал по пътя на доброто и правдата (ѡ пакъѣ понѣ пакѣѣ влѣгѣ твѣрѣтитѣ (!) правѣдъннаѣ. ѡво отъ правѣдънъхъ дѣканѣ зачѣнаемъ блаженѣ житѣѣ К 1б23).

И земните съдии са призвани да отсъждат справедливо, като се съобразяват най-вече с Божия закон. Много точно отразяват това изискване думите на светите братя Йона и Варахисий в житието им в Супрасълския сборник. Изправени на съд пред персийския цар и неговите съдии по време на гоненията срещу християните, те отговарят:

Послушайте като князе и съдии на персийския цар, от когото сте избрани, за да бъдете справедливи съдии. Заради това ви избра и предаде своето отсъждане във вашите ръце – за да съдите справедливо и да не вършите несправедливости. Затова сега, славни съдии, не подobaва от земния цар да се боите, но от онзи, който ви е дал мъдрост и смисъл, който има власт над небето и земята и над всички дихания, С 257.19-29.

Следователно земният справедлив съд не е подвластен на царските разпореждания, а единствено на Божиите.

Справедливото решение на житейски въпроси се вербализира в старобългарския език със съчетанието *вмъслити правѣдъ*. С него се описват действията на Сатурнин в Житието на св. Исакий в Супрасълския сборник, който справедливо отсъжда да построи малка килия, а не красива къща за светия монах. При превода от гръцки старобългарският книжовник проявява творчество и езиков усет и заменя гръцкото наречие *ὀρθός* с винителна форма на съществителното *правѣда*.

Анализът на материала показва, че в средновековната християнска книжнина преценката на човешките дела задължително трябва да бъде справедлива. Такъв е моделът, който задава върховната сакрална сила. Тази културна нагласа се отразява и върху езика. Лексемата *сѣдѣ* с основна семантика ‘съдене, преценка на постъпките на хората’ развива стеснено значение ‘справедливо съдене, правосъдие’, което е засвидетелствано многократно и се отнася както до човешкия род (блажени хранищи *сѣдѣ* и творящи *правѣдѣ* во всѣко врѣмѣни СП 105.3 – „блажени са които пазят справедливото съдене и вършат правда във всяко време“), така и до Бога (Гѣ любитѣ *сѣдѣ* СП 36.28 – „господ обича правосъдието“; наставитѣ кротѣкѣна на *сѣдѣ* и набуитѣ кротѣкѣна пѣтиѣ своимѣ СЕ 75a2 – „ще настави кротките на справедливо отсъждане и ще ги научи на своя път“). Съществителното *сѣдѣка* с основно значение ‘преценка, присъда’ се осъществява и като ‘справедливост, правосъдие’ на Бога: „Правдата и правосъдието са в основата на твоя престол“ (*правѣда* и *сѣдѣва* *зготоваше* *прѣстолѣ* *твоѣмѣ* СП 88.15).

В оригиналните произведения от тази епоха, които са съхранени в по-късни преписи, се наблюдават същите феномени. В езика на Климент Охридски се откриват: *правѣ*, *правѣда*, *правостѣ*, *правѣдѣникѣ*, *правѣдѣно*, *правѣдѣнѣ* (Христова/Hristova 1994: 205-206), като за всички основен е ономасиологичният признак ‘приобщаване към праведността и справедливостта’. В Беседа против богомилите от Презвитер Козма се срещат *правѣ*, *правѣда*, *право*, *правѣдивѣ*, *правѣдѣникѣ*, *правѣдѣнѣ* (Давидов/Davidov 1976: 229-230) с идентична семантика.

Концептът *справедливост* в старобългарския език се реализира с репрезентанти с *ядро*: *правѣ*, *правѣдивѣ*, *правѣдѣнѣ*, *правѣда*, *правостѣ*, *правѣни*, *правѣдѣникѣ*, *право*, *правѣ*, *правѣ*, *правѣдѣно*, *правѣдѣната* субст.; *приядрена зона*: *правѣдѣнѣ* *сѣдитѣлѣ*, *правѣдивѣ* *сѣдинѣ*, *правѣдѣнѣ* *сѣдѣ*, *вѣ* *правѣдѣ*, *по* *правѣдѣ*, *вѣ* *правѣниѣ*, *вѣ* *правостѣ*, *правѣдоѣ*, *правостниѣ* и *периферия*: *сѣдѣ* ‘справедливост’, *сѣдѣка* ‘справедливост’, *змиѣслити* *правѣдѣ* ‘реша справедливо’ и др.

2.2. Концептът *справедливост* в новобългарските дамаскини

През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини се възстановява връзката между говорим и книжовен език, така че в семантиката на лексемите, които вербализират концепта *справедливост*, се откриват нови явления, някои от които и до днес са съхранени в българската езикова картина на света. Материалът е ексцерпиран от Тихонравовия дамаскин (Дьомина/Dyomina 1971) и Ловешкия дамаскин (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013).

Прилагателното *прав* е засвидетелствано с две преки значения: 1. ‘който е в отвесно положение’, когато се отнася до каменен стълб; 2. ‘изправен, който стои на краката си’, когато се отнася до човек. Важното е, че и в тези текстове се реализират преносни значения на *прав*, сред които на първо място е ‘справедлив’. Справедливостта се приписва на Господа в два контекста с *прав* в Словото за второто пришествие на Исус: „на тебе се всички надяваме да ни упатиш, защото си само един между нас *прав* и добър“ Тих 18.187б, Лов; „И тогава ще да рече Господ и съдник *прав* на тия, щото са от дясната му страна“ Тих 18.201б, Лов и в един контекст с *праведен* от Видение Павлово: „Праведен си, господи, и съдът твой е *праведен*“ Тих 32.230б, Лов. Прилагателното *праведен* влиза в колокация със *сѣд* и назовава справедливия *сѣд* на

Бога: „Сички станат голи пред праведния съд, голи съблечени и секи според своя си грях тъй са белязани“ Тих 18.199, Лов. А върховният божествен съдник освен „съдник прав“ (Тих 18.2016) , „праведний судия“ (Тих 18.199, 18.1996), „праведний съдник“ (Тих 18.1956) се нарича и „кадия праведен“ в Словото за второто пришествие на Иисус (Тих 18.2056). И през 17. в. справедливостта на Бога е най-важният семантичен признак на проучвания концепт. Засвидетелствани са съчетания, подобни на тези в старобългарския език, но вече и с компоненти от живия език: турцизмът *кадия* няма отрицателни конотации и се употребява за характеризиране на единия Господ: *праведен кадия*. Съчетаването на елементи от традиционния книжовен език и от говоримия език от това време е типичен белег на книжовния език на народна основа от 17. в. В текста на Видение Павлово в Ловешкия дамаскин са налице още няколко контекста със съчетанието *праведний судѣа* за Христос (858, 870, 900, 967). Справедливото съдене се съотнася преди всичко с Бог, за когото се казва, че „право съди, сякому дава, кой как е уработил, тъй му и плаща“ Тих 18.1776, Лов.

От лингвокултурологична гледна точка съхраняването в книжовния език на народна основа от 17. в. на сложната дума *правосудник* от архаичните дамаскини, незасвидетелствана в старобългарски, показва колко важна е семата ‘справедлив съдия’ в йерархията на ценностите от тази епоха. От семантична гледна точка трябва да се подчертае, че тази сема отново се приписва на Божия Син в контекста с *правосудник* (Тих 18.1946, Лов).

При анализа се установява, че повечето засвидетелствани употреби на репрезентантите на концепта *справедливост* в новобългарските дамаскини са в Словото за второто пришествие на Иисус и в апокрифа Видение Павлово. Тези произведения са с есхатологична тематика и според О. Младенова и Б. Велчева заемат изключително място в културата на българите, а и на останалите балкански народи през 17. в., защото проблемът за края на света и предстоящия Божи съд става много актуален поради поредицата природни бедствия и социални катаклизми (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 31-32). Конкретното проучване на лексемите с корен -*прав-* и семантиката, свързана със справедливостта, доказва тази теза.

В новобългарските дамаскини се установяват и някои културни нагласи, които са резултат от промяната в духовността на българите през Предвъзраждането. Преди всичко може да се говори за очовечаване на религиозните изисквания. Те се представят на говорим език, за да бъдат разбираеми и изпълними от вярващите. Сакралното се приближава до профанното човешко битие, като някои висши ценности се приписват и на хората. Такъв е случаят със справедливостта, която може да бъде присъща и на някои праведници като Йоан Златоуст, според текста на житието му в Тихонравовия дамаскин. За него се казва: „Заради тия негови справедливи думи, дето не думаше според лицето и волята на човека, ами право разобличаваше злото на човека, та го ненавиждаше царица Евдоксия“ Тих 12.1126. Справедливостта на Йоан Златоуст се съчетава със смелост, неподвластност, честност, вярност на истината. Точно за този свят човек се застъпва и царят, когато епископите го осъждат несправедливо и го прогонват от неговия духовен пост; царят им казва: „грях сте сторили с вашия съд и не сте праведно съдили“ Тих 12.116. За „неправеден съд“ става дума и в един от епизодите на Словото за св. Николай. Според текста господарят на града Евстатий осъжда на смърт трима невинни въз основа на лъжливи показания и се оправдава с думите: „аз по правина заповядах да ги погубят“ (Тих 15.1446), в които съчетанието *по правина* означава ‘справедливо’. Св. Николай обаче го разобличава, като изтъква истинската причина за несправедливата присъда – Евстатий е взел подкуп: „нали си узел мито и осудил ги си неправедно“ (Тих 15.1446). В този контекст несправедливостта не се обяс-

нява с нарушаване на християнските императиви, а с едно често срещано човешко прегрешение – вземането на подкуп. Тоест може да се говори за очовечаване в концептуализацията на справедливостта като християнска ценност. Лексико-семантичният анализ откроява връзката на справедливостта – несправедливостта не само с опозицията добро – зло, но и със свое – чуждо, тъй като справедливостта за своите и за Аза се осъществява като несправедливост за чуждите (виж по-подробно Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2012, 2013).

Следователно при семантичните реализации на концепта *справедливост* в езика на новобългарските дамаскини, човешката справедливост се осмисля двойствено – тя може да бъде част от делата на праведните хора, които смело и с „праведни думи“ посочват недостатъците дори и на властимащите, но също така може да отсъства при преценката на нечии дела и с отсъствието си да предизвиква „неправеден съд“.

Лексемата *правда* принадлежи към ядрото на концепта като номинация на една универсална ценност, съхранена в българската култура от старобългарския период до днес. Тя съществува в християнската парадигма със значение ‘справедливост, добро’, така я откриваме и в новобългарския вариант на Йоан-Златоустовото съчинение „Слово за покаяние душевно“: истинна и правда [!] ꙗкоже землиа повѣгна, а лъжа и неправда на земли се вѣцари 31.217б. За утвърждаването на правдата като една от най-значимите характеристики на земното битие на хората важна роля имат и езиковите средства. Структурният паралелизъм в двете изречения, които съставят сложното съчинено съпоставително изречение, дава възможност да се противопоставят няколко антонима: истинна на лъжа, правда на неправда, повѣгна на се вѣцари ‘установи се’. Повтаря се само топосът – *земля*. А основното отношение на съпоставяне се изразява със съюза *а*. Така концептът *справедливост* влиза в опозиция с *лъжа* и *неправда* и в корелация с *истина*.

Концептът *справедливост* в новобългарските дамаскини от 17. в. се реализира с репрезентанти с ядро: *прав, правда, праведен, праведник, праведно, право, правосудник*; приядрена зона: *праведний судиа, съдник прав, праведен кадия, праведен съдник, праведний судъ, право съдя, праведно съдя* и периферия: *праведни думи* ‘справедливи думи’, *по правина* и др.

Съпоставката между езиковите репрезентанти на *справедливостта* в книжнината от 9.-11. в. и от 17. в. показва, че старобългарските наречия *правѣ*, *правѣ* и съчетанията *въ правѣдѣж*, *по правѣдѣ*, *въ правостѣ*, както и падежните форми *правѣдож*, *правостниж* със значение ‘справедливо’ отпадат от езика на новобългарските дамаскини, тъй като вече не се срещат в говоримия език. Прилагателното *правѣдивѣ* и съществителното *правостѣ* не се откриват в Тихонравовия и Ловешкия дамаскин. Лексемите с корен *-сѣд-* също не са засвидетелствани.

Въпреки че общият брой на репрезентантите намалява в дамаскинската книжнина, изключителната значимост на справедливия Божи съд се запазва и се вербализира с четири атрибутивни словосъчетания със семантика ‘справедлив съдия’: *праведний судиа, съдник прав, праведен кадия, праведен съдник* срещу две в старобългарски, с един композит: *правосудник* и с две предикативни словосъчетания: *право съдя, праведно съдя* срещу четири в старобългарски. Характерното за живия език *праведен кадия* с турцизъм в състава си се утвърждава като немаркиран елемент на системата. Може да се каже, че репрезентантите на концепта *справедливост* в своето развитие споделят общия процес на сближаване с говоримия език и в същото време актуализират лексеми от архаичните дамаскини като *правосудник*, които са важни в семантично отношение.

Анализът показва, че съдържанието на концепта *справедливост* отговаря на християнското учение за непогрешимостта на Бога и за двойствеността на човека, който поначало е грешен, но може чрез покаяние и уподобяване на Бога да стане справедлив в делата и думите си. Хората се приобщават към справедливостта при спазване на Божиите закони и изисквания. Важно е също, че иновационните процеси в духовността през Предвъзраждането се откриват и в реализациите на концепта *справедливост*.

3. Концептът *справедливост* в българската лексикография (Р)

3.1. Тълковни дефиниции

В многотомния Речник на българския език (РБЕ/РВЕ) семантиката на *справедливост* е представена чрез съотнасяне с прилагателното *справедлив*, затова тук се привеждат тълковните дефиниции и на двете лексеми:

СПРАВЕДЛИВОСТ, отвлечено съществително от *справедлив*; безпристрастност. *В нея говореше чувството на справедливост и любов към истината.* Елин Пелин.

СПРАВЕДЛИВ, прилагателно. **1.** Който действа съгласно с правдата, с истината; обективен, безпристрастен. *Първенците и по-старите хора, които някога уреждаха селските работи, гледаха да бъдат добросъвестни и справедливи.* Й. Йовков. *Той е справедлив и ще чуе народния глас и молбата народна.* Дим. Талев. *Справедлив съдия.* **2.** Който е основан на истината, на правдата. *Той повика по-първите хора и най-напред разделиха снопите по равно на четири дяла. Делбата бе справедлива.* Елин Пелин. *Справедлива присъда. Справедливо наказание.* // Който е такъв, какъвто трябва да бъде; основателен. *Гражданко, твоето негодование е справедливо.* Ив. Вазов. *Справедлива критика. Справедливи укори.*

Данните от Речник на българския език са съпоставени и с Речник на съвременния български книжовен език (Романски (ред.)/Romanski (red.) 1957). В лексикографските източници съдържанието на понятието се съотнася най-вече с правда, истина, обективна преценка без прояви на пристрастие и личен интерес.

3.2. Синоними и антоними

В Синонимните речници на българския език (Спасова/Spasova 2007, Пернишка/Pernishka 2012) са засвидетелствани следните синоними на справедливост:

правда, законност, правдина, правосъдие разг., право разг., обективизъм, обективност, непредубеденост книж., безпристрастие, безпристрастност.

В Българския синонимен и антонимен речник с фразеологизми (Нанова/Nanova 2019) се откриват следните антоними:

несправедливост, неправда, кривда, беззаконие, безправие, безправност, неравенство, пристрастност.

Синонимите и антонимите на проучвания ядрен представител на концепта обобщават и други диференциални признаци: законност, права, равенство.

3.3. Хипероними

В изследвания материал се откриват следните хипероними: универсална ценност, етична категория, социална норма.

3.4. Колокации

В материала са засвидетелствани съчетания, които представяме обединени по съществени признаци на концепта *справедливост*. Част от тях са свързани със

социалните отношения в обществото и с политическата сфера на реализация на хората: *социална справедливост, политическа справедливост, справедливост за социално слабите и за хората в неравностойно положение* (Р, Т). Други съчетания се съотнасят с юридическия аспект на концепта: *справедливо правораздаване, справедливо наказание, справедлив съдия, върховенството на закона е справедливо* (Р, Т). От морална гледна точка се осмисля справедливостта в колокациите: *праведни хора, праведници и грешници, справедливо одобрение, справедливи укори, справедливи думи* (Р, Т, А).

Отрицателни конотации се семантизират в съчетанията: *няма социална справедливост, всяка политическа власт е несправедлива, илюзорна справедливост, измамна справедливост, подкупна справедливост, справедливостта не съществува* (Р, Т, А).

Отразени в речниците преносни значения на *справедливост* няма, няма също деривати и композити с лексемата.

4. Концептът *справедливост* в българските фразеологизми (ФЕ)

Във Фразеологичните речници (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975; Nicheva 1997), от които е ексцерпиран материалът, не са засвидетелствани фразеологизми с ключова дума *справедливост*. Открива се една фразеологична единица с лексемата *правда*, която в много контексти е пълен синоним на *справедливост* – *отивам за божата правда* със значение ‘умирам’. В семантиката на фразеологичната единица е отразено типичното за християнството осмисляне на „божата правда“ като висша ценност, за която човек трябва да се бори и да жертва живота си. С промяната на ценностната система в съвременната епоха изразът започва да означава ‘умирам’, без да се изтъква аксиологичният аспект на жертвата за висше благо.

Бих искала да спомена и един фразеологизъм, който не се открива в лексикографски източници, но е обект на проучване в научни публикации. Става дума за израза *голямата и малката правда* със значение ‘истината за управляващите и истината за народа’. Според някои учени това словосъчетание има статут на фразеологична единица с конкретно-исторически характер, тъй като се употребява изключително често при описанието на социалистическото общество в България. Нещо повече, този израз е част от социалистическата риторика на Тодор Живков и се превръща в повтаряща се фраза, с която управляващите желаят да обяснят недостатъците на социализма.

С голяма част от синонимите на *справедливост* като: *правина, правдина, истина, законност, безпристрастност, равенство, свобода* не са регистрирани фразеологизми. От лингвистична гледна точка това е напълно естествено, тъй като тези лексеми назовават пределно общи абстрактни понятия, с които не биха могли да се формират фразеологизми в езика.

5. Концептът *справедливост* в българските паремии (П)

Проучването на реализациите на концепта *справедливост* в традиционната култура дава друг поглед върху основните семи в съдържанието му, като добавя народното световъзприятие и мъдрост. За целта е ексцерпиран материал от паремии, свързани езиково и семантично с концепта *справедливост*. Те са извлечени от петте тома на Речник на българския език от Найдено Геров (Геров/Gerov 1975 – 1978), от „Български пословици и поговорки“ (Григоров, Кацаров/Grigorov, Katsarov 1986) и от книгата на Румяна Петрова (Petrova 2013). Паремията е жанр от народното творчество, който се характеризира с краткост, устойчивост и употреба в разговорния и художествения стил. О. С. Ахманова смята термина *паремия* за обединяващ понятията пословица и поговор-

ка (Ахманова/Ahmanova 1966: 421). Паремията се представя по същия начин и в това изследване.

В паремииите често се вербализира признакът „всекиму заслуженото“, той е проява на справедливост и играе роля на регулатор в човешките отношения. Използват се образите на сеитбата и жътвата, на постелята и лягането, на казаното и отговора:

Каквото посееш, това ще пожънеш.
Каквито повикало, таквоз отговорило.
На каквото си постелеш, на такова ще легнеш.
Не прави на другия това, което не искаш да ти прави.

Особено важен аспект на справедливостта в народния светоглед е правилната преценка за човешките дела – както във всекидневието, така и при конфликт, който се нуждае от разрешаване. Използва се противопоставянето право – криво:

Криво да седим, право да си кажем.
Криво да седим, право да съдим.

Правдата и истината се отъждествяват, те често са в симбиоза и са неразчленима цялост. Именно тази правда, която за народа е и истина, е непобедима, тя не може нито да се скрие, нито да се унищожи. Използват се метафоричните образи на удавянето, паяжината и белия свят:

Удави правдата, тя пак ще изплува.
Правдата е като паяжина тънка, ама не се къса.
Правината изтънява, но не се къса.
Истината излезе на бял свят.
Истината излезе на мегдана.

Правдата е висша ценност, с нея може да се постигне всичко, тя винаги може да помогне на човека. Използват се хиперболите *накрай света* и *планини*, а в друга паремия се открива опозицията правда – кривда:

Правдата планини премества.
С правината се стига накрай света.
Ако правдата ти не помогне, кривдата – никога.

Колкото и да признава силата и ценността на справедливостта, народът е мъдър и осъзнава и други страни от сложното семантично съдържание на концепта. Затова в паремииите се откриват и други черти на правдата: тя е трудно постижима, затова понякога е нужна сила (*брадва*) или лъжа за налагането ѝ:

Ако не може с правда, опитай се с брадва.
Ако с право не върви, ти поизкриви.

Трудно е човек да стане борец за справедливост. Вековният човешки опит е отразен в паремииите, в които изборът да бъдеш защитник на правдата, става почти невъзможен – ограничен от земната власт на бея или от свръхестествената сила на дявола:

Ако хотим криво не смеем от бога; ако хотим право, не смеем от бего.
Ако на криво, не смеем от бога; ако на право, от дявола не мога.

Борците за правда често могат да бъдат намразени, тяхното дело е *напусто*, безсмислено. Затова народът смята, че умните хора се отказват от истината и тя остава да звучи само в думите на децата, пияниците и душевноболните:

Правда ли говориш, напусто се бориш.
Думай право, да станеш умразен.

Децата, будалите и пияниците правда говорят.

Според кратките текстове правдата може да бъде и относителна, тя не е винаги абсолютна ценност. Нещо повече, тя е неприятна, може да доведе до нещастия, докато кривдата често носи спокойствие и охолоен живот. Използва се противопоставянето на два символни образа – сладкото и киселото:

Правдата е кисела, а кривдата е сладка.

Времето ще покаже кой прав, кой крив.

В паремииите правдата има и свой социален аспект. От господаря зависи дали ще има справедливост, дали народът ще живее в благоденствие. При лош господар царува неправдата:

Дето брада е господар, там неправдата е цар.

Дето брада заповядва, там народът не се радва.

Отрича се дори справедливостта на Божия съд, обезсмислена от социалната несправедливост на неравенството между богати и бедни: *Богат ли си – в рая, сиромаш ли си – накрая.*

Анализът на материала показва, че в народната култура справедливостта, назовавана *правда*, притежава положителни качества – тя е ценност, за която се струва да се бориш, да понасяш беди, тя е неунищожима, тя е регулатор на човешките отношения. В част от реализациите се откриват и отрицателни нагласи – правдата не може да се осъществи поради лоши господари и социално неравенство, борците за правда понасят неприятности, лошо отношение. Следователно в паремииите се изгражда богат и противоречив образ на справедливостта, в който все пак доминира положителното.

6. Концептът *справедливост* в български текстове (Т)

6.1. Концептът *справедливост* в научни текстове

В научните текстове въпросът за справедливостта често се свързва с темата за универсалните човешки ценности, сред които има общочовешки надисторически: мир, свобода, хуманизъм, равенство, и съвременни: демокрация, солидарност, културно многообразие и др.:

Определящото ядро на този процес е посоката на социализацията – ранното приобщаване на подрастващите към общочовешките ценности на съвременната цивилизация: свобода, мир, хуманизация, равенство, справедливост и расова търпимост. Е. Михайлова 2006.

Алтернативната глобализация се възприема като по-демократична и човешка, свързана с ценности като справедливост, солидарност, демокрация, икономически и социални права, самоуправление, здрава окръжаваща среда, културно разнообразие. Анна Недялкова 2005.

Тъкмо затова подобна автентична справедливост е истинската, действителната здрава основа на органично организираното общество, обществото, стремящо се да защити своите свещени ценности: индивидът, свободата, собствеността. Ангел Грънчаров 2001.

Справедливостта се анализира от различни гледни точки, включително и като поколенческа и родителска отговорност за създаване и отглеждане на потомство, аспект, който е характерен само за научната сфера:

Възниква въпросът, в каква степен съвременното поколение трябва да се жертвува в името на бъдещите поколения, да задържа своето равнище на живот в името на тях, да контролира раждаемостта. Съществен морален аспект на

демографския проблем е в каква степен личността е отговорна към още неродените. Длъжна ли е тя да съдействува за появата на бъдещите поколения. Този проблем за междупоколенческата отговорност и справедливост възниква в различни измерения. Васил Проданов 1986.

Личната свобода и изобщо свободата като част от демокрацията се противопоставя на равенството, в този дискурс справедливостта се провижда като възможност за хармонизиране на отношението равенство – свобода:

Има ли справедливост за всички? Справедливостта е морален принцип, но в същото време уравнивява реалното противоречие, което съществува между два основни принципа на демокрацията, а именно равенството и свободата. Да бъде един човек свободен, не означава, че той ще бъде равен с останалите, напротив, свободата създава условие за нарастване на неравенството, нейното наличие показва колко различни и неравни са хората. Н. Богомилова 2007.

В научната литература справедливостта има свой икономически аспект и се разглежда като равенство във възможностите на хората да се конкурират на пазара:

Езикът на индивидуална конкуренция и пазарен успех става базисно условие за дефинирането на съдържанието на основните ценности и идеали на обществото и особено на такива ценности като свобода, рационалност, справедливост. Свободата се възприема като способност на индивидите да търсят личностна реализация в победа над другите в конкуренцията и избора на специфично съчетание на потребителски стоки, което определя евентуално някаква индивидуалност на личностните предпочитания. Рационалността се определя посредством инструменталното калкулиране на най-ефикасните средства за достигане на нечий предпочитания, а справедливостта – чрез равните възможности да се конкурираш на пазара. В. Проданов 2006.

Важен аспект на научното осмисляне на проучвания концепт е националният. Той се обвързва с възможността за постигане на националния идеал на българите, който би удовлетворил тяхното чувство за справедливо отношение към всички представители на нацията, включително и тези, които живеят извън държавните граници на България:

... войните не са необходими, и последователно са доказвали, че доводите на тези, които са ги предизвиквали и водили, винаги са били лъжливи и без каквото и да е оправдание. Всички тези войни намалиха свободата на хората, подкопаха благосъстоянието им и създадоха фалшива илюзия за национална справедливост Н. Николов 1993.

6.2. Концептът *справедливост* в публицистични текстове

Друг поглед към съдържанието на концепта *справедливост* се открива в публицистичните текстове. Те директно назовават най-наболелите проблеми в нарушаването на справедливостта като основен принцип в изграждането на съвременното общество.

С промяната на обществените отношения в България през ноември 1989 г. и с прехода към посттоталитарна демокрация новите партии и новите лидери вкупом заговарят за законност, морал и справедливост в политиката. Такава е реториката и на първия избран президент Ж. Желев, такива са и идеите на някогашните и сегашните социалисти според печата от тези години:

Заедно с „достоинство“ и „независимост“ той често прибегваше и до „истина“, „справедливост“, „законност“, „морал“. Успокоително донякъде е, че каквато и

да беше тази кампания, държавата няма да остане без глава. Д-р Желев, вие сте реално първият български президент. Вестник Банкер, 1992.

И в политиката е така – напред към миналото. Социалистите зяпат, очите ще им изхвъркнат, към социнтерна. Нищо ново след цели сто години, когато и широките, и тесните борци за *справедливост* са гледали към Социалистическия интернационал на Кауцки и Бернщайн. Вестник Банкер, 1992.

В публикации в медиите се коментира и стремежът към справедливост като проява на фрустрацията на онеправданите и гневните. Това поведение се обвързва и със съвременни партийни лидери и управляващи:

Когато човек е гневен, той не може да мечтае, да мисли напред. Фрустрацията изисква задоволяване на гнева тук и сега – иска веднага някой да бъде обесен, а на друг да му се национализира фабриката. Това вероятно задоволява моментния глад за *справедливост* и зрелища, но в перспектива никого не храни. Освен това по никакъв начин не мога да сравня Волен и Бойко. Генералът е прагматик и рационалист. Вестник 24 часа, 2014.

В някои от статиите се говори и за лостовете на икономическата справедливост, като с по-достъпен език и доводи, отколкото в научните трудове, се представят възможностите за осъществяването ѝ.

Забраните за извършване на пазарни манипулации и за търговия с вътрешна информация, от една страна, както и задължението за разкриването на доста по-голям обем информация от различните участници, от друга, има за цел да се постигне по-голяма прозрачност, а оттам и по-голяма *справедливост* и ефективност на пазара. Вестник 24 часа, 2006.

Принципът за *справедливост* на облагането изисква да се увеличи събираемостта, да се намали процентът на избягване на плащането, да се усъвършенства организацията на анализирания данък. Вестник Новини, 2005.

Ключово понятие в публицистиката става *социалната справедливост*. За нея говорят всички политици и всички медии. Тя е гарант за възстановяването на морала, грижата за пенсионерите, свободата на медиите, антикорупционните действия, както и път към обществен консенсус и икономически просперитет:

Освен по-висока пенсионна защита и повишаване на пенсиите новият пенсионен модел трябва да възстанови *социалната справедливост* в осигуряването, както и да се осигури финансова стабилизация на системата. Вестник Труд, 1998.

Журналистиката е контролният механизъм срещу корупцията и поддържа демокрацията в света. В отговор на този феномен Европейската федерация на журналистите смята, че бъдещето на медиите трябва да бъде в центъра на дебатите в национален и международен мащаб, като централните дискусии трябва да се съсредоточат върху решаващата роля на журналистиката в изграждането на демокрацията на основата на стабилност, *социална справедливост* и коректност. Вестник 24 часа, 2009.

Естествено е такъв вид социална политика да осигурява социална справедливост, но само това не е достатъчно. Задачата на държавата е да осигурява в най-висока степен равноправни шансове, защото не всеки гражданин е в състояние да работи според изискванията на пазара. Превес взимат *социалната справедливост* и социалната солидарност, които се явяват абсолютно задължителни условия за един обществен консенсус – едно от условията за икономическо развитие. Вестник Труд, 2010.

Макар да се срещат положителни изказвания за ролята на правоохранителните органи и службите за сигурност, налице са повече критики и недоволство, които се изтъкват и в изказването на тогавашния президент Г. Първанов:

Избрах тази професия преди всичко, защото е благородна. Чрез нея ще мога да помагам на хората, които са безпомощни, *да се боря срещу несправедливостта*. Аз много се възхищавам на полицаите, защото те рискуват живота си в името на *справедливостта*. А. Пашова, 2000.

Обществото в България живее в остър *дефицит на справедливост*. Хората очакват нов синхрон в действията на правоохранителните и правозащитните органи в борбата срещу корупцията и организираната престъпност. Георги Първанов, 19 декември 2005.

Един от основните аспекти на концепта *справедливост* е свързан с престъплението и наказанието, с възможността за справедлив съд и възмездие за тези, които нарушават законите и морала. В печата често се дискутират проблемите за съдебната реформа и необходимостта от справедливост в правораздаването. Налице са различни тези – както утвърждаващи необходимостта от усъвършенстване на съдебните органи, така и отхвърлящи наивните и незаконни претенции на гражданите към тях:

През годините обаче стана изключително удобно да се внушава непрекъснато, че за всичко е виновна съдебната система. И днес всеки, който има нужда да оправдае определено свое действие или бездействие, започва да „разбира“ от правоприлагане и да критикува от смело по-смело. Ние от Великотърновския апелативен съд много добре разбираме, че чувството за *справедливост* на българина е накърнено и че ние сме в дълг към обществото. Това обаче ни мотивира не да търсим виновниците около себе си, а да повишаваме собствения си професионализъм и да работим все по-добре за утвърждаването на правовия ред в страната. Вестник Труд, 2012.

Много ли са хората, които идват при вас с конкретни оплаквания? – Не са малко, но в никакъв случай не са толкова много, колкото си представях в началото. Често пъти хората идват тук със собственото си чувство за *справедливост* и със собствената си истина. Те влизат в залата с нагласата, че делото им е "вързано в кърпа" и няма как съдията да не го реши в тяхна полза. Вестник Банкер, 2005.

Важен момент в характеристиката на справедливостта в българската концептосфера е невъзможността за нейното постигане. В публицистичните текстове също се намират доказателства за тази теза. Представят се несбъднатите идеали за истинска свобода, братство и справедливост на комунистите, загинали в антифашистката борба, като се изтъква противоречието им с действителността през социалистическия период от развитието на България. Не по-малко убедително звучи и твърдението за краха на демократичните идеали след 1990 г. поради липса на законност, власт на мафията, корупция:

И нещо още по-важно - в тия последни слова те рисуваха света на бъдещето, заради което умираха. За всички това беше свят на истинската, пълната свобода, на истинското братство, на *безкомпромисната справедливост*, на премахването на границите, на възпитанието на хората в любов и толерантност, на премахването на всички органи и институти за потисничество, на взаимната човешка искреност, на правото на труд и достоен живот... Или, накратко, те умираха за всичко това, което нямаше да съществува в страната на техните

паметници. На човек може само да му настръхне косата, когато съпостави идеалите на това поколение с осъществената действителност. Г. Марков, 1991.

България се провали по пътя на демокрацията, защото въпреки несъмнените завоевания, каквито са свободата на гласуване, на сдружаване, на частна собственост и т.н., липсват най-важните неща за една демокрация – ред, законност и *справедливост*. Вестник Банкер, 2005.

6.3. Концептът *справедливост* в художествени текстове

Художествената литература, макар и фикционална по своята природа, отразява действителността в художествени образи, съградени с помощта на словото, и затова в българските разкази, романи и стихотворения се пресъздават същите профили на справедливостта, които откриваме и в другите текстове. Но с различни средства.

Анализът показва, че мотивът за социалната справедливост е водещ. Борбата за социална справедливост осмисля живота на поколения наред – има своите върхове и падения, има своите апостоли:

В много предания са описани борците за свобода и *социална справедливост*, много думи са похарчени за тях, главно светли и достойни, но ако някой реши един ден да опише и дядо Кътьо Делиралчев, трябва да го опише преди всичко с дълбоко мълчание, като най-накрая го посипе и с дълбоко уважение. Иван Динков, 1990.

Шипара бе от ония мъже, които се създават в революцията, за да я осъществят без компромиси, апостолски отдаден на делото и фанатик на *социалната справедливост*. Говореше с часове, „докарваше вода от девет реки“, увещаваше, молеше, обясняваше с невероятно търпение, но понякога нервите му не издържаха. Ивайло Петров, 1978.

Писателите представят и

От мисли за моето щастие светло, забравил да мисли за мен! Но ти, вечно мислещ и все без да мислиш, наричаш под слънце и дъжд: еснафа – стабилен, педанта – изискан, бездушния – принципен мъж. Наричаш *възможността за спекулации с този мотив*.

Алеко Константинов в „Бай Ганьо“ сполучливо иронизира предложението на Бай Ганьо вестникът на неговата партия, която си служи с измами и насилие, да се казва „справедливост“:

Аз мисля, най си е на мястото да кръстим нашия вестник *Справедливост* ... Ти, Гочоолу, на какво си мнение? - обръща се бай Ганьо. – „*Справедливост*“ е хубава дума, ама чини ми се, че Народна мъдрост ще бъде още по-хубава - отговаря Гочоолу. - Не съм съгласен - обажда се Дочоолу, - туй име много попско изглежда, по-добре Българска гордост да го наречем. Алеко Константинов, „Бай Ганьо“ 1895.

Разочарованието на творците присъства не само в края на 19. в., но и в края на 20. в. Все така невъзможна остава перспективата за осъществяването на социалната справедливост. И това личи както в лиричния текст на Д. Жотев, така и в прозаичния на Г. Данаилов:

...спокойно мъстга – *справедливост*, палача – велик генерал, хитреца – мъдрец, сухостта – деловитост, най-долния донос - сигнал...Добри Жотев, 1987.

Очакваната по-голяма *справедливост* не дойде. Неправдите не изчезнаха, единственото нещо, което се наруши, бе съществуващата система в несправедливо-

стите. В продължение на половин век ние постепенно бяхме свикнали с нея. Георги Данаилов, 1997.

В българската литература историческите произведения, посветени на превратната съдба на народа ни през вековете, заемат сериозно място. В много от тях се вербализира понятието *историческа правда* – защо българският народ пада под робство за дълго време, как страда и узрява за борба и свобода. И така по различен начин в различни текстове се проблематизира един от аспектите на концепта, а именно *националната справедливост* в българската история:

Тогава ушите ми писнаха и аз разбрах *първата своя правда*. А тя беше, че навред по българските земи всеки, който говори български, страда и пъшка под петата на турците... Тогава ушите ми писнаха, та разбрах *втората своя правда*. А тя беше, че сега може да страдаме и да сме роби, ала и българите са имали някога царство и са били свободни, та силни... Когато сабята падаше върху ми, ушите ми отново писнаха и аз разбрах *третата своя правда*. А тя беше, че може да страдаме и да сме роби и може да сме били свободни и да сме имали царство, ала още не сме се събудили и не сме узрели за свобода. Антон Дончев „Време разделно“, 1964.

Близко до това семантично ядро са и реализациите, свързани с политическата справедливост. Те варират от пълното ѝ отричане, защото всяка власт развъртава, до конкретното ѝ отхвърляне поради грабителското и насилническо управление на определена политическа сила:

Бях на тридесет и осем години и вече знаех, че на този свят никога е нямало и няма да има *справедлива власт*, защото властта развъртава човека и се изражда. А моралният изпит бе от един въпрос: колко от вас не измениха на партизанската клетва – живот в името на народа! До победата сте били борци за свобода и *справедливост* – след победата трябваше да въздавате братство и равенство между хората, да отхвърлите пагубната роля на привилегиите... Ще допълня, че всяка власт развъртава, абсолютната – абсолютно. Н. Иванов, 2008.

Селяни-и! – казвам и развявам календара. – Днеска ще се погребва Сговора! Тия, дето ги гледате на календара, облизани и загладени, с вратовръзки, това са – казвам – насилници и рушветчии от министър-председателя до последния горски! Това е – казвам – хайдушки сговор за ограбването на народа! Ето защо аз, Гроздан Панайотов, го погребвам! Долу хайдушкият сговор, да живее *потъпканата правда*! Н. Хайтов „Гола съвест“, 1967.

Във всички текстове – в диахронен и синхронен план – справедливостта е белег на правосъдието. В старите ръкописи става дума за Божия съд, а в съвременните – за институциите на държавната правораздавателна система. Божият съд обаче е справедлив по презумпция. А човешкият сякаш изконно е несправедлив. Например в текста на Г. Данаилов се тълкува стремежът към смърт на осъдените като „варварски инстинкт“ за проливане на кръв. Конкретни прояви на несправедливо осъждане, корупция, идеологизация на правораздаването се представят в прозата на В. Полянов, Н. Николов, А. Попов:

Тълпите, крещящи "Смърт! Смърт!", не изразяват желанието си за *справедливост и правосъдие*, а варварските си инстинкти и доказват, че площадите са пълни с убийци, че пролятата кръв не ги насища, че и утре, и в друг ден кръв пак ще се пролива, палачи и жертви ще сменят местата си и така до края на света... Георги Данаилов, 1997.

От своя ъгъл Ася слушаше изтръпнал. – Вие ме съдите по егоистичния закон на една класа, която е заграбила живота. Правото, тъй както могат да го разбират свободните личности, а не оръдията, каквито сте вие, е на моя страна. Ние водихме *борба за повече справедливост*, за повече човечност, за повече любов към човека...Вл. Полянов, „Слънцето угаснало“, 1928.

Близките на подсъдимите търсеха защита, помощ и правда, но и едното, и другото бяха мъртви, властваха неправда, жажда за отмъщения, незаслужено възмездие, пари и кръв! Всеки обещавахе на клиентите това, което не можеше да му даде, а получавахе много пари и злато. Нуждаещите се, които искаха *справедливост за несправедливо обвинение*, даваха всичко – пари, злато, чест и съвест...Н. Николов, 1995.

После се упъти към Градския комитет на партията, за да дири *справедливост*. Там пък вдигаха рамене и мънкаха, а зад гърба му се кикотеха. Накрая го изпъдиха. Алек Попов, 1999.

В литературата обаче освен историята, политиката и социалните борби присъстват и моралните колизии на персонажите, които отразяват реалните противоречия в душите на хората. Въпросът за моралната справедливост е специфичен белег тъкмо на художествените текстове, тъй като в тях той се разработва в по-голяма степен. Мислите на главния герой в романа „Поручик Бенц“ за неговата любима Елена

(*Ах, в тая жена наистина имаше нещо, което караше Бенц да мисли, че никаква земна справедливост не бе в състояние да я осъди или оправдае*. Д. Димов, „Поручик Бенц“, 1938)

често се цитират и до днес, защото са есеистичен израз на вечното неудовлетворение от противоречивата същност в човешките действия. Следователно има основание да се формира общо твърдение с представителност 37%.

На второ място е отговорът: *равни права пред закона, действие на законите за всички без привилегии и дискриминация* – 21%. 17% от респондентите мислят, че справедливостта е *обективност, безпристрастност, липса на субективизъм*. 6% свързват проучваното понятие с *равенство изобщо*, а 3% с *възтържествуване на истината, изконна истинност*. 3% са и тези, които го определят като *морална правота*. 3% обвързват справедливостта с икономически условия – *за равен труд равно заплащане*. Малка част от анкетираните имат на човешката душа.

7. Анализ на концепта *справедливост* в анкети (А)

Анкетният материал дава възможност да бъдат направени наблюдения върху концепта *справедливост* в съвременната българска концептосфера и при различни като социален статут респонденти. Анкетирането е проведено през април – май 2022 г. със сто лица. В изследването се използват три типа анкети.

Първият тип са отворени анкети с въпрос: *Какво означава справедливост?* Обобщените резултати показват, че за съвременните българи семантичното ядро на концепта е: *всеки да получи каквото заслужава, всеки да понесе последствията от своите действия и избори* – 31% от отговорите. Към тях трябва да прибавим и 6% с отговор *действие на кармата*, като в разбиранията на най-младите респонденти *карма* е съответствие между причините и следствията отрицателни нагласи към справедливостта. За 3% тя е *относителна, зависи от полуистините и за всеки човек е различна*. А за 7% е *непостижима, измамна, защото светът по начало е несправедлив*.

Вторият тип анкети са от затворен тип. На 100 лица се предлага въпросът: *Какво означава за Вас думата „справедливост“?* със седем възможни отговора. Резултатите са следните:

Какво означава за Вас думата „справедливост“?

а. действия според закона – 8,8%

б. действия според общочовешките принципи – 27,5%

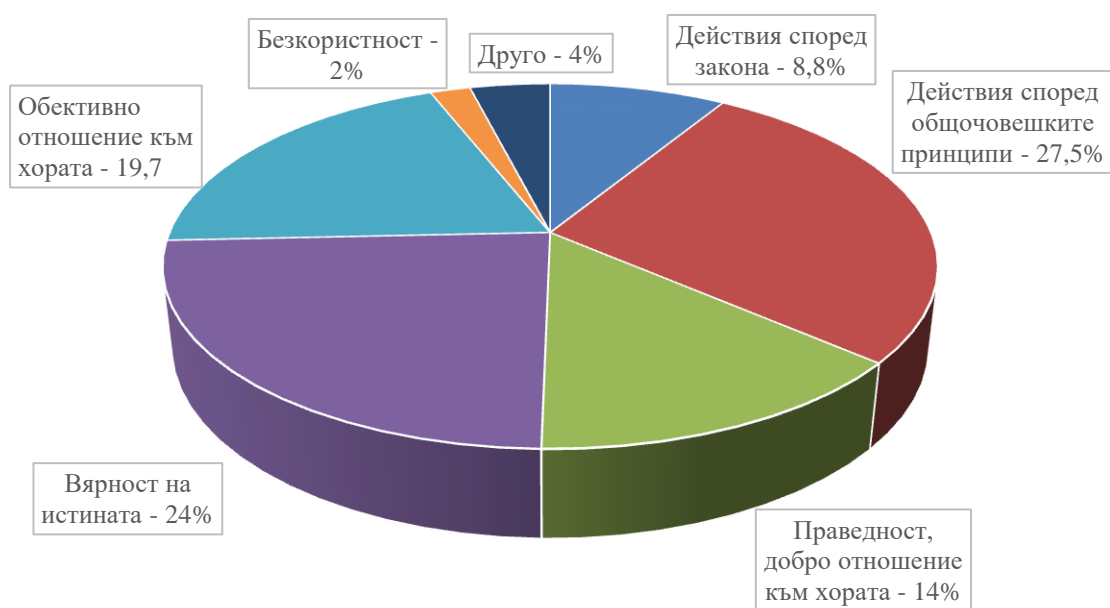
в. праведност, добро отношение към хората – 14%

г. вярност на истината – 24%

д. обективно отношение към хората – 19,7%

е. безкористност – 2%

ж. друго – 4% с отговори: *безпристрастие; действия според морала; поемаш отговорност за действията си и ти се връща заслуженото.*

Анализът на резултатите доказва, че в съвременното разбиране на българите за справедливостта доминират диференциалните признаци: спазване на общочовешките принципи, вярност на истината, обективно и добро отношение към хората и в по-малка степен действия според закона.

В анкетите от асоциативен тип се подават 20 добре подбрани ключови думи, между които са: справедливост, правда, закон, власт, истина, безкористност, честност, измама, война и мир, единство и разединение, личен интерес и отмъщение и др. Анализират се възникналите асоциативни думи, които имат отношение към семантичното съдържание на концепта *справедливост*. С положителна семантика са 75 % от отговорите. Между тях на първо място е *правда* с 10%, следвана от *съд* с 9,4%, *закон* с 6,8%, *честност* с 5,1%, *истина* с 4,3%, *правило* с 3,4%, *съдия* и *равенство* с по 2,5%, *свобода* и *ред* с по 1,7%. Останалите асоциации се представят с по 0,8%.

Освен количественото изражение за нас е особено важно смисловото разпределение на асоциациите. В българската концептосфера според данните от асоциативните анкети справедливостта се отъждествява с общочовешки ценности, вербализирани от лексемите: *правда, истина, честност, морал, добро, добрина, правота, прав път, разбирателство, разбран човек*. Тоест 25% от асоциациите формират положителните морални аспекти на концепта. Юридическият аспект се представя с 28,6% от отговорите с думите: *съд, съдилище, съдия, закон, правило, преграда, система, обективност,*

безпристрастие, ред, обезщетение, както и с по-свободните, но ясни за тълкуване *везни и чукче*, които безспорно са предметни символи на съдебния процес.

В асоциациите се откриват и политически категории като *свобода, демокрация, равенство, равнопоставеност*, общо 6,6%. Възприемането на справедливостта като нещо, за което човек трябва да се бори, да действа се вижда в отговорите: *борба, изобличаване на лъжа* – 1,6%. А личното отношение на респондентите личи в *доверие, прошка* – 1,6%.

Към положителния профил принадлежат и поредица конкретни асоциации с 9,4%. При тях справедливостта се отъждествява с висшата сакрална сила *Бог* и личности като *Аз, мама, семейство, учител, учителка*, свързани с най-близкото обкръжение на индивида, или *полицай, воин с меч, Ренис Таргариев*, защитници на Аза с реален или фикционален – от фентъзи поредица – произход.

Свободните асоциации, които не биха могли да се тълкуват съвсем еднозначно, са 13% и също са с положителни конотации. Сред тях *радост, слънце, искра, чистота* са обвързани с чувство на пълно приемане и одобрение на проучваното понятие. Думите *състезание* и *фехтовка* насочват към възприемане на справедливостта като борба за надмощие и победа, *трябва* – със задължителността ѝ, а *флаг* – с държавата, която трябва да се грижи за постигането ѝ.

Разбира се в асоциативните анкети са налице и отрицателни асоциации. Те са 12% и голяма част от тях са антоними на основни асоциативни думи в положителния профил. Откриват се следните вербализации: *лъжа* и *измама, несправедливост, неравенство, неправда, наказание, без съд, терор, скандал, отмъщение, привилегия, страх*. Те показват, че в битието на българите има прояви на нечестност, незаконно наказание без съд, несправедливо отношение към хората като неравни, с или без привилегии, че се срещат и насилие, мъст, които предизвикват страх. Всички тези асоциации потвърждават тезата, която се утвърждава и в друг вид източници, че справедливостта е труднопостижима и дори невъзможна в определени ситуации.

Първият извод, който се налага от тези три анкети е положителното аксиологично отношение на българите към справедливостта. Отрицателни конотации се откриват в 10% от отговорите на анкетата от отворен тип и в 12% от асоциативната анкета, докато при тази от затворен тип в *друго* не са посочени твърдения с негативен характер. Вторият извод е, че се утвърждава категорично ценността на справедливостта и връзката ѝ с други общочовешки ценности: равенство, обективност, отговорност за постъпките, истина, законност, праведност и добрина.

Тези изводи се потвърждават и от друг експеримент, извършен през февруари – април 2020 г. Резултатите от него са публикувани от Конова, Конов/Копова, Копов (2020). Изследваните 39 лица асоциират справедливостта в най-голяма степен с равенство, равнопоставеност и честност, безпристрастност. На второ място се нареждат асоциациите: всекиму заслуженото; законност, съдия, правна система и правота, правда, истина. Отрицателни нагласи се откриват в малко отговори: *нещо, което липсва в България; нещо относително, нещо илюзорно*.

8. Синтетична когнитивна дефиниция на концепта *справедливост*

Въз основа на данните се създава когнитивна дефиниция на концепта *справедливост* в българския език, като се обобщават всичките му реализации.

8.1. Характеристики

Справедливостта е висша ценност през Средновековието, когато се свързва с християнския Бог и неговия справедлив Божи съд над хората. Тя е морален принцип,

който действа неотменно като регулатор на човешките отношения и ги хармонизира чрез съответствието между действията на хората и последствията от тях. По този начин тя се оказва и съществен фактор в социалната сфера, в която трябва да гарантира съвместното живеене в социума. Точно за нейното постигане действат правораздавателните органи, за които принципът на справедливостта вече е институционализиран. През всички епохи към справедливостта се прилага аксиологичният подход, който е амбивалентен и съчетава позитивни и негативни оценки.

В традиционната култура справедливостта, назовавана *правда*, притежава положителни качества – тя е ценност, за която се струва да се бориш, да понасяш беди, тя е неунищожима, тя е регулатор на човешките отношения. В част от реализациите се откриват и отрицателни нагласи – правдата не може да се осъществи поради лоши господари и социално неравенство, борците за правда понасят неприятности.

В културните нагласи днес справедливостта изразява положителна морална оценка на обществените явления и индивидуалното поведение и изисква съответствие между реалната значимост на явленията и индивидите и отношението към тях. В условията на демокрация в посттоталитарното време справедливостта се обвързва с демокрацията, равноправието, свободата на избор и други ценности, характерни за съвременната европейска цивилизация.

8.2. Аспекти и профили на концепта *справедливост*

Название на аспекта	Същност на аспекта	Фасети / лексикални единици
Религиозен	Висшата сакрална християнска сила Бог постъпва винаги справедливо спрямо хората. Справедливият Божи съд правилно оценява постъпките на хората и ги разделя на праведници и грешници.	<i>правъда, правостъ, правъгини, правъдникъ, праведний судиа, съдник прав, праведен кадия, праведен съдник, праведний судъ, право съдя, праведно съдя (средновековни текстове)</i>
Морален	Справедливостта е мяра в човешките отношения, която изисква равенство на всички и спазване на принципа „всекиму заслуженото“.	<i>всекиму заслуженото, равенство, честност, разбирателство, добро, правда, правдивост (Р, Т, А) мама, семейство, учител (А)</i>
Социален	Отношенията в социума са справедливи, когато всички имат равни права, изпълняват задълженията си с чувство за отговорност и изпитват емпатия към другите членове на обществото.	<i>равенство, справедливост за социално слабите, дефицит на справедливост, социална справедливост (Р, Т, А)</i>
Аксиологичен А/ положителен Б/ отрицателен	А/ справедливостта е ценност, за която си струва да се бориш с цената на преодоляване на трудности. Б/ справедливостта е непостижима и не си струва да си губиш времето за нейното осъществяване.	<i>А/ обективна оценка, справедлива кауза, борец за справедливост, правдата планини премества (Р, Т, А, П) Б/ дефицит на справедливост, измамна, несъществуваща справедливост (Р, Т, А) правдата е кисела, правда ли говориш, напусто се бориш (П)</i>
Политически	Политическата сфера се регулира справедливо при разделение на властите, върховенство на закона, наказуемост на представителите на политическия и икономическия елит.	<i>разделение на властите, върховенство на закона, справедливост в заплащането и облагането, няма справедлива власт (Р, Т, А)</i>

Название на аспекта	Същност на аспекта	Фасети / лексикални единици
Традиционнокултурен	А/ Справедливостта е ценност, тя е неунищожима, тя създава възможност за добри човешките отношения. Б/ Правдата е непостижима, а който се бори за правда, страда и бива мразен.	А/ <i>криво да седим, право да съдим; каквото посееш, това ще пожънеш; правината изтънява, но не се къса</i> Б/ <i>правдата е кисела, а кривдата сладка; думай право, да станеш умразен</i> (П)
Юридически	Справедливостта е най-важната характеристика на правораздаването, за чието осъществяване е необходимо законите да действат за всички без пристрастия и привилегии, както и да има съответствие между провинението и наказанието.	<i>действие на закона за всички, безпристрастност, обективност, справедливо наказание, неподкупен съдия</i> (Р, Т, А)
Демократичен	Възможност за реализация на принципите на справедливостта в обществото чрез демокрация, свобода и право на избор за всички.	<i>свобода, демокрация, честност, законност, равноправие, преследване на мафията и корупцията</i> (Р, Т, А)

Анализът на всички елементи на синтетичната когнитивна характеристика позволява да се открият следните аспекти на концепта *справедливост*: религиозен, морален, социален, аксиологичен, политически, традиционнокултурен, юридически, демократичен. Всеки от тях се характеризира със специфично семантично съдържание на справедливостта и съответно с различни езикови фасети, посочени в таблицата.

Съществуват два профила на концепта: исторически и съвременен. Към историческия се отнасят религиозният, традиционно-културният, политическият и аксиологичният аспект, като последните два присъстват и днес в езика и културата на българите. Към съвременния профил принадлежат моралният, социалният, юридическият и демократичният аспект.

- Лов – Ловешки дамаскин
- М – Мариинско евангелие
- П – паремии
- Р – речници
- С – Супрасълски сборник
- СЕ – Синайски евхологий
- СП – Синайски псалтир

В българския език и култура концептът *справедливост* се осъществява като универсална ценност, която не губи своята значимост нито в историята на народа ни, нито днес. Справедливостта корелира с важни ценности като честност, правда, истина, законност, добро и се противопоставя на антиценности като лъжа, неправда, беззаконие, лошо, измама. Специфична за българската концептосфера е двойствената аксиологична същност на концепта – през всички епохи справедливостта не губи своята значимост и в същото време се осмисля като почти непостижима. Така в българската култура двата принципа: „Бори се за справедливост“ и „Справедливост няма“ са в постоянно противоборство. Независимо от това всички засвидетелствани семи и езикови репрезентанти от средновековни произведения, съвременни текстове, речници, паремии и анкети доказват убедително, че концептът *справедливост* заема много високо място в йерархията на ценностите в българската концептосфера.

СЪКРАЩЕНИЯ

- А – анкети
З – Зографско евангелие
К – Клоцов сборник
Т – ТЕКСТОВЕ
Тих – Тихонравов дамаскин
ФЕ – фразеологични единици

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 1966: *Ахманова, О.* Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия. (Akhmanova 1966: *Akhmanova, O.* Slovar' lingvisticheskikh terminov. Moskva: Sovetskaia entsiklopediya).
- Геров 1975/1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1–5. София: Български писател. (Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T. 1–5, Sofia: Balgarski pisatel).
- Григоров, Кацаров 1986: *Григоров, М., К. Кацаров.* Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство. (Grigorov, Katsarov 1986: *Grigorov, M., K. Katsarov.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Давидов 1976: *Давидов, А.* Речник индекс на Презвитер Козма. София: Издателство на БАН. (Davidov 1976: *Davidov, A.* Rechnik indeks na Prezviter Kozma. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Дьомина 1971: *Дьомина, Е.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. София: Издателство на БАН. (Dyomina 1971: *Dyomina, E.* Tihonravovskii damaskin. Bolgarskii pamyatnik XVII veka. Chast' II. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Елиаде 1998: *Елиаде, М.* Сакралното и профанното. София: Хемус. (Eliade 1998: *Eliade, M.* Sakralnoto i profannoto. Sofia: Hemus).
- Иванов, Топоров 1965: *Иванов, В., В. Топоров.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва: Наука. (Ivanov, Toporov 1965: *Ivanov, V., V. Toporov.* Slavianskie iazykovye modeliruyushchie semioticheskie sistemy. Moskva: Nauka).
- Конова, Конов 2020: *Конова, А., П. Конов.* Динамика на ценностите в българската култура и език. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Мичева, В. (ред.). София: Издателство на БАН, 236-267 (Konova, Konov 2020: *Konova, A., P., Konov.* Dinamika na tsennostite v balgarskata kultura i ezik. – In: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Micheva, V. (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 236-267).
- Мирчева 2009: *Мирчева, Д.* (ред.). Старобългарски речник. Т. II. София: Издателство Валентин Траянов. (Mircheva 2009: *Mircheva, D.* (red.). Starobalgarski rechnik. T. II, Sofia: Izdatelstvo Valentin Trayanov).
- Мичева-Пейчева 2012: *Мичева-Пейчева, К.* Семантичната опозиция свой – чужд в Словото на Дамаскин Студит за десетте божии заповеди. – В: Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова. Благоева, Д., С. Колковска (ред.). София: АИ Проф. М. Дринов, 493-502. (Micheva-Peycheva 2012: *Micheva-Peycheva, K.* Semantichnata opozitsiya svoj – chuzhd v Slovoeto na Damaskin Studit za desette bozhi zapovedi. – In: Magiyata na dumite. Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. d.f.n. Liliya Krumova-Tsvetkova. Blagoeva, D., S. Kolkovska (red.). Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 493-502).

- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Опозиция свой – чужой в классических древнеболгарских произведениях. – В: Славянский мир в третьем тысячелетии. Узенева, Е. (ред.) Москва: Институт славяноведения РАН, 131-149. (Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K.* Opozitsiya svoyu – chuzhoj v klassicheskikh drevnebolgarskikh proizvedeniyakh. – In: Slavianskii mir v tret'em tysyacheletii, Uzeneva, E. (red.). Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 13-149).
- Младенова, Велчева 2013: *Младенова, О., Б. Велчева.* Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Mladenova, Velcheva 2013: *Mladenova, O., B. Velcheva.* Loveshki damaskin. Novobalgarski pаметnik ot XVII vek. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Нанова 2019: *Нанова, А.* Български синонимен и антонимен речник с фразеологизми. София: Просвета. (Nanova 2019: *Nanova, A.* Balgarski sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi. Sofia: Prosveta).
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974, 1975: *Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Том 1, 2. София: Издателство на БАН. (Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Tom 1, 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Ничева 1993: *Ничева, К.* Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ Св. Кл. Охридски. (Nicheva 1993: *Nicheva, K.* Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: UI Sv. Kl. Ohridski).
- Петрова 2013: *Петрова, Р.* Български паремии за присмех и похвала. Русе: РУ „Ангел Кънчев“. (Petrova 2013: *Petrova, R.* Balgarski paremii za prismeh i pohvala. Ruse: RU „Angel Kanchev“).
- РБЕ: Речник на българския език. (RBE: Rechnik na balgarskia ezik). <https://ibl.bas.bg/rbe/> 20.03.2023.
- Ролс 1998: *Ролс, Дж.* Теория на справедливостта. София: Издателство София–С. А. (Rols 1998: *Rols, D.* Teoria na spravedlivostta. Sofia: Izdatelstvo Sofia - S. A.).
- Романски (ред.) 1957: *Романски, Ст.* (ред.). Речник на съвременния български книжовен език. София: Издателство на БАН. (Romanski (red.) 1957: *Romanski, St.* (red.). Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Спасова 2007: *Спасова, А.* Синонимен речник на съвременния български книжовен език. София: Наука и изкуство. (Spasova 2007: *Spasova, A.* Sinonimen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Стойнев (ред.) 1994: *Стойнев, А.* (ред.). Българска митология. Енциклопедичен речник. София: 7М, Логис. (Stoynev (red.) 1994: *Stoynev, A.* (red.). Balgarska mitologia. Entsiklopedichen rechnik. Sofia: 7M, Logis).
- Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София: УИ Св. Кл. Охридски. (Hristova 1994: *Hristova, I.* Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski).
- Wysoczański 2015: *Wysoczański, Wł.* Obraz sprawiedliwości w wybranych językach słowiańskich. [w:] Konstrukcje i destrukcje tożsamości, t. 4: Wartości w świecie słowiańskim. red. Ewa Golachowska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Warszawa, 235-254.
- Żywicka 2022: *Żywicka, B.* O sprawiedliwości w polskim dyskursie publicznym po roku 1989. [w:] Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i rekonstrukcje. Tom 4. Lublin: WUMCS, 199-218.